

12. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. – Вып 3: Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. – М.: Наука, 1971. 13. Кирпичников А.Н. Вооружение воинов Киевской Державы в свете русско-скандинавских контактов // Скандинавський сборник. – Вып. 22. – Таллінн: 1977.— 159 с. 173. 14. Комар А.В., Сухобоков О.В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата // Восточноевропейский археологический журнал. – 2000. – № 2. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm . Доступ –12.06.2009 р. 15. Котляр М. Ф. Нариси військового мистецтва Давньої Русі. – К.: Наш час, 2010. 16. Крип'якевич І. П. Історія українського війська (від княжих часів до 20-років ХХ століття). – 4-те вид. – Львів: Світ, 1992. 17. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т 1. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. 18. Ламеллярный доспех восточнославянского воина начала XIII в. (по материалам раскопок) [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.shpora.org.ua/resources/articles/470.html#>. Доступ –23.06.2011 р. 19. Рабинович М. Г. Из истории русского оружия IX – XV вв.// Труды Института этнографии. Новая серия. – Т. 1. –М.–Л.: 1947. – С. 65–97. 20. Радзивилловская летопись// Полное собрание русских летописей. – Т 38. – Л.: Наука, ЛО, 1989.

94:357(=131.1)(477.75) «14/15»

А.І. Кузь

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ГЕНУЕЗЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН В КРИМУ У XIV–XV ст.

© Кузь А.І., 2012

Досліджуються етнічний склад та міжетнічні взаємини серед особового складу постійних військових гарнізонів і підрозділів ополчення генуезьких колоній Криму у XIV–XV ст. Значну увагу приділено соціальному статусу «milites» і їх правовим відносинам. Розкрито деякі важливі причини соціального невдоволення і виступів найманців у 50–70-х роках XV ст.

We investigate the ethnic composition and ethnic relations among the personnel of the permanent military garrisons and militia units Genoese colonies in the Crimea XIV - XV centuries. Also, considerable attention is paid to social status «milites» and their legal relations. The author reveals some of the important causes of social unrest and demonstrations of mercenaries that have occurred in the 50-70 - ies of the XV century.

Етносоціальна структура військової спільноти, що була невід'ємною частиною населення кримських колоній Генуї, відзначалася своєю неоднорідністю та складністю. Значною мірою це було пов'язано з етносоціальним чинником у самій Італії, а також особливостями колоніального життя і географічного розміщення факторій.

Проблема визначення етнорелігійного та соціального компонента у військовій організації генуезьких колоній у Криму та його впливу на відносини особового складу гарнізонів між собою до нашого часу в історіографії фактично не розглядалася. Проте поодинокі спроби дослідити етнічні чинники у формуванні військової справи у вітчизняній історичній науці робилися. Зокрема, молодий харківський учений А. Зібалов у своїй науковій доповіді підняв питання визначення етноконфесійної належності генуезького військового контингенту у Криму. Проте виступ мав узагальнювальний характер і торкався суто релігійного чинника [8, с. 185–187]. Крім того, дослідник доволі відповідально визначив, як виглядав образ найманця, за даними генуезьких колоніальних джерел. Проте мізерність використаних джерел (за матеріалами доповіді) і посилання

тільки на Статут 1449 р., на нашу думку, не дозволили цього зробити [7, с. 125–126]. Радянська історіографія зробила значний крок у справі вивчення соціальних та класових відносин у колоніях, і зокрема серед військових контингентів. Найгрунтовнішими є праці таких вчених, як А. Чиперіс, Н. Пенчко та Є. Зевакін [6, с. 3–24; 15, с. 67–79; 16, с. 245–266]. Проте їхні дослідження не позбавлені деякої заангажованості, пов'язаної з марксистсько-ленінською ідеологією.

Визначення етнічного складу генуезьких військових частин та аналіз міжетнічних взаємин у середині них пов'язані з деякими труднощами. Зокрема тогочасні писемні джерела, на які спирається наше дослідження (юридично-правові, бухгалтерські документи, епістолярні матеріали), не завжди відображають правильно етнічну належність тих чи інших найманців чи ополченців. Для масарія чи писаря, що складав середньовічний документ, часто етнонім «грек» означав все православне населення (греки, русини, болгары тощо), а інший, найвживаніший етнонім – «татарин», часто пов'язувався з мусульманським населенням [13, с. 356–357]. Проте значною мірою лігурійські джерела дають змогу зробити аналіз етноконфесійної належності, хоча і з деякими застереженнями.

Командний склад за окремими поодинокими випадками складали становили представники генуезької аристократії. Інколи це могли бути жителі інших італійських міст, що перебували на службі Республіки Св. Георгія. Так, у масарії Кафи 1374 р. згадуються капітани міст і окремих загонів балістаріїв, що мають суто італійські імена: Бенедикт де Муразана (Benedictus de Murazana), Іоанн Педедффо (Iohannes Pedeffero), Козьма де Понте (Cosmas de Ponte), Наполеон Чеба (Neapoleonus Ceba), Франциско Зурлус (Franciscus Zurlus), Егідіо де Кварто (Egidius de Quarto), Михаїл Плането (Michael Planetus) [14, с. 64]. Як бачимо, серед вказаних імен тільки останнє може належати греку. Італійцями можна вважати і каштелянів з такими звучними іменами, як Гріффіото Гріффіотус (Чембало) та Сиретус де Ромео (Солдайя) [14, с. 66]. Так само, в масарії 1381 р. ми зустрічаємо італійців Енріке (магістр балістаріїв), Дессеріно де Беліньяно (сабарбарій Кафи), Томмазо ді Оліва (капітан соціїв) та ін. [13, с. 326, 329, 350].

Практика призначення генуезців або вихідців з міст Італії на відповідальні капітанські посади або посади каштелянів (субкаштелянів) зберігалася і в подальшому, аж до останнього завоювання кримських колоній. На початку 20-х років XV ст. відомому генуезькому нобілю Баттісто Родіні ді Діано за його заслуги перед генуезькою владою були надані в управління офіції капітана бургів Кафи, консулату Самастро і дві вільні подестатії. Однак через зайнятість, він, за згодою губернатора, передав офіцію капітанства у Кафі іншому італійцю – Джероламо дей Франкі «*olim Figonum*» [2, с. 15, doc. № 88].

З переходом причорноморських колоній в управління Банку Св. Георгія ситуація з призначенням командного складу не змінилася. Як і раніше, усі командні посади займали італійці (переважно з Лігурії). Серед детального переліку прізвищ капітанів, що служили у 1454–1475 рр. у гарнізонах кримських колоній, опублікованого італійським монахом А. Вінья, ми теж не знайшли жодного імені та прізвища неіталійського походження. Більше того, тут зустрічаються представники відомих заможних родин Кальві, Д'Орія, Ломелліні, Чікала, Фієскі, Де Маріні, Кастаньяола, Спінола та ін. [4, t. VII, p. 826–892]. У 50 – 70-х роках XV ст. до оборони колоній залучалися військові спеціалісти з різних країн. Так, у 1455 р. на запрошення протекторів у Кафі перебував чеський майстер-бомбардир Ніколо з Богемії, у 1473–1474 рр. – німецькі артилеристи Бокардо зі Страсбурга (Bocardum de Strosborgo) та Іоанн з Кельна (Johannem de Colonia), а також італієць-фортифікатор Антоніо де Боніно (Antonio de Bonino) [4, t. VII, p. 125, 775].

Дещо іншою була ситуація з обранням командирів місцевого ополчення. Жителі колоній (греки, вірмени) мали право долучатися до управління ополченнями. Як правило, сотники вибиралися з греків, а «десятки» інколи очолювали військові старшини з вірмен [12, с. 78].

На відміну від командного складу за своєю етнічною ознакою прості найманці були строкатішими. Балістарії, що становили кістяк гарнізонів генуезьких колоній, були вихідцями з різних міст Італії, Іспанії чи Франції. Проте усі вони служили в Генуї і належали до відомої корпорації арбалетників метрополії, які часто перебували на службі як найманці у європейських

країнах. Так, вже у нотаріальних актах Кафи 1281–1290 рр. присутні як свідки арбалетники італійського походження (Джиганте, Лацарро) [3, р. 117, 253]. У масарії Кафи за 1374 р. міститься запис, в якому згадуються, як балістарії, що прибули із Генуї з паном консулом (*ballistrarii qui venerunt de Ianua cum domino consule*), так і балістарії, що повертаються назад до метрополії (*cessi de Ianua*) [14, с. 57]. Про останнє також говорять результати ономастичного аналізу. Так, імена кількох арбалетників, що фігурують у актових документах, виданих С. Карповим, чітко вказують на італійське походження [2, с. 9–71; 13].

Необхідно зазначити, що пізньосередньовічна Італія була наповнена величезною кількістю найманців різного етнічного походження. Завдяки записам масарії, ми бачимо, що чимало таких солдатів входило й до складу генуезького військового контингенту в Криму. Показовим є те, що вихідці з Піренейського півострова доволі часто фігурують серед солдатів генуезьких колоніальних військ. Так, у XIV і XV ст. вихідці з Севільї як генуезькі соції неодноразово зустрічаються в гарнізонах Сіміссо і Самастро [9, с. 276].

Відомо, що каталонці брали участь в генуезько-венетіанській війні за панування на Чорному морі у 1350–1355 рр. Окремі імена арагонців на генуезькій службі зустрічаються в документах Північного Причорномор'я. У війні 1385–1386 рр. між Кафою і Солхатом, яка в лігурійських джерелах отримала назву «Солхатської війни» (*Bellum di Sorcati*), доволі часто згадується П'єтро з Валенсії, найманець з південного сходу Іспанії, якому адміністрація Кафи довіряла найделікатніші доручення, пов'язані з «секретною дипломатією» (від напівтаємних контактів з послами золотоординського хана до організації розвідувальної діяльності на татарській території) [19, р. 13]. Серед іспанців, що були на службі в кримських колоніях Генуї, зустрічалися також представники заможного дворянства, про що говорять археологічні знахідки багато прикрашених поясів з емблематикою Арагону [10, с. 251].

Досить часто серед найманців у складі генуезьких гарнізонів можна було побачити корсиканців. Так, ще в масарії за 1374 р. згадується Франціско з Корсики, що разом з консулом у складі контингенту балістаріїв прибув до Кафи [14, с. 57]. Особливо кількісний склад корсиканців почав зростати з середини XV ст., коли протектори Банку Св. Георгія активно залучають їх до оборони своїх чорноморських колоній від османської загрози. Так, нам відомі імена кількох капітанів, деякі з них виконували обов'язки військових інженерів у Кафі. Це авантюристи кондотьєри Якопо ді Капуа, Джованні Піччініно та Антоніо Джентіле де Корсіка [4, т. VI, р. 192].

Проте рядові соції, які здебільшого були балістаріями, переважно походили з Лігурії чи Леванта, хоча інколи серед них можна було зустріти представників інших народів. У масаріях Кафи за 1381–1423 рр. поміщені списки соціїв з різних генуезьких факторій. Серед соціїв зустрічаються як італійці, так і греки з вірменами. Крім того, у складі підрозділів можна побачити жителів Севільї (*Ferrandus de Sibia*), і навіть євреїв (*Georgius iudeus, Solomonus iudeus*) [9, с. 299].

Доволі важко визначити етнічну належність найманців, що становили кінні підрозділи. Так, А. Чиперіс однозначно вважав, що вони рекрутувалися з корінних мешканців кримського півострова [15, с. 71]. Однак редактор і перекладач Статуту 1449 р. В. Юргевич вважав оргузіїв тюрками, прив'язуючи їхнє етнічне походження з огузькою та угорською народностями [1, с. 824].

В уже цитованій масарії за 1374 р. записані імена оргузіїв, що служили в місті. Серед вказаних там імен деякі явно тюркські (*Cotroboga, Cotrobei, Ambachu, Taytach*), грецькі (*Dimitrius, Sava, Theodorus, Triandaffillos*) і, можливо, західноєвропейські (*Corsoli, Sateos*). Те саме спостерігається у масарії за 1381 р., де старшиною підрозділу оргузіїв називається грек Феофілакт (*Geoffilactus*) [13, с. 377]. У так званій справі братів Гуаско в 1474 р. зафіксовані імена семи оргузіїв: Константіно ді Франгісса, Мавродіо, Якобо, Кароци, Сколарі, Іоріхо, Даніелі [11, с. 74]. Отже, ми бачимо, що серед оргузіїв були представники різних національностей.

Звертає на себе увагу той факт, що в одному актовому документі кінця XIV ст. містяться імена оргузіїв не менше трьох етносів, а в писемному джерелі, що датується кінцем XV ст., фігурують імена вершників тільки західноєвропейського походження. Наскільки це відображає зміни в етнічному складі оргузіїв судити важко, у зв'язку з недостатньою кількістю використаних нами відповідних джерел. Проте можна припустити, що після Чембальського повстання 1433–

1434 рр. та розгрому експедиційного корпусу Карло Ломелліні татарами біля Солхату, генуезці перестали довіряти місцевому населенню. Зокрема, одне з положень Статуту 1449 р. не дозволяло «сарацинам», тобто мусульманам, мати в «...будинку власному чи найманому жодної зброї наступальної або оборонної» [1, с. 814]. Отже, до певної міри мусульманам закривався доступ до лав окремих генуезьких колоніальних військових підрозділів. Відзначимо, що в італійських колоніях Південного Причорномор'я таке обмеження, очевидно, не діяло. Наприклад, на службі у факторії Самастро в XV ст., за даними масарій, перебували на службі оргузії, які вербувалися із представників закавказького походження (абхази, мегрели) [9, с. 299].

Підрозділи козаків за своєю етнічною основою були теж неоднорідні. Тут переважали черкеси, абхази, мегрели, були навіть татари. Крім того, нам відомо близько двох десятків вірмен, що служили козаками у Самастро [9, с. 297].

На основі аналізу відповідних масарій французький дослідник М. Балар визначив відсотковий склад етнічної структури військових контингентів генуезьких колоній у Фамагусті та Кафі. Серед 577 найманців, що перебували у 1391 р. на службі у Фамагусті і на Кіпрі, близько 39 % були вихідцями з Генуї, 16 % – з узбережжя Рів'єри-ді-Поненте (Лігурійське узбережжя), 14,5 % – з Леванта, 7,4 % – з Апеннін. У сукупності більше 3/4 італійців становили лігурійці. У Кафі в 1374–1375 рр. найманці з Лігурії становили 2/3 від загальної чисельності військовослужбовців, а у 1386–1387 рр. – 3/4 від усього військового складу [18, р. 242]. Такі пропорції з незначними коливаннями протрималися аж до середини 50-х років XV ст. У часи османської загрози етнічний склад контингентів у багатьох колоніях змінюється. Зокрема прослідковується тенденція до зростання кількості місцевого населення, що служило у південнопричорноморських гарнізонах (Фамагуста, Пера) [18, р. 242], хоча у Кафі, на нашу думку, значної зміни в етнічному плані не відбулося. Особливе ключове місце Кафи у генуезькій колоніальній системі змушувало протекторів Банку Св. Георгія до останнього підтримувати і забезпечувати її усіма необхідними людськими ресурсами і військовими припасами. І хоча італійські найманці з невеликим бажанням відправлялися у Крим (наочним прикладом цього є часті виступи і втечі з колоній найманців), їх кількість значно переважала місцеве воїнство. Так, у 1459 р. протектори Банку Св. Георгія видали постанову такого характеру: «З огляду на те, що солдати гарнізонів Самастро, Солдайї і Чембало більшою частиною виявляються неефективними, і що це деякою мірою пов'язано з тим, що консули і коменданти тамтешніх міст у разі смерті або втечі (дезертирства – А. К.) когось із солдат, вільне місце заміщають місцевими жителями греками..., постановляємо і наказуємо, щоб ні консулам, ні комендантам фортець тих місць не дозволялося заміщати таких (людей – А. К.) греками...» [4, t. VI, р. 917]. У листі від 30 грудня 1465 р., тобто через шість років після цього, протектори наказували консулам Солдайї і Чембало постійно і весь час старанно переглядати списки воїнів і слідкувати за тим, щоб в їх числі не було людей «даремних або людей підозрілої національності» [4, t. VII, р. 373; 6, с. 23].

Окремо у постановці нашого питання стоїть проблема соціального статусу і прав «*milites*» у колоніях. Для цього варто зупинитися на соціальній структурі населення у кримських колоніях. Тут чітко прослідковуються чотири соціальні групи, що мали різні права і становище. Найвище у цій ієрархії стояли «*cives*» Генуї, тобто громадяни метрополії, що тимчасово перебували по службі (або займалися торговельною діяльністю) в колоніях. Однією з головних ознак була виплата спеціального подушного податку (аварія). Фактично на одному рівні з громадянами Генуї стояли «*cives*» колоній, що не платили подушного податку, і для відновлення свого колишнього статусу їм було достатньо відновити виплати. Також у колоніях існували такі соціальні групи, як «*burgenses*» та «*habitatores*». Перші були близькі до *cives*, оскільки часто в документах ці два позначення вживаються разом [5, с. 118–119]. Російський дослідник О. Барабанов пропонує до категорії жителів бургів зарахувати тих осіб, які мали власні будинки у містах [5, с. 124–125]. Усе інше населення належало до так званих простих жителів. Представники перших двох груп мали усю повноту політичних прав у колоніях. Сюди входили люди з різним достатком і соціальним становищем. І консул Кафи, і простий генуезький моряк були «*cives Iapue*», піднімаючись в соціальному відношенні над будь-яким негенуезцем Кафи чи Чембало. Найбільша етнічно група

бургенсіс також мала доволі широкі права. Її представники займали близько половини чиновницьких посад в адміністрації кримських колоній, про що детально говориться у Статуті 1449 р. [1, с. 651–686].

Балістарії, що прибували з метрополії, автоматично потрапляли у категорію «*cives Ianua*». Якщо в їх рядах знаходилися вихідці з інших областей Італії або іноземці, то вони, на нашу думку, також повинні були отримати аналогічний статус. Серед балістаріїв були і так звані «*burgenses*» колоній. До таких належав магістр балістаріїв Лука Муска із Солдайї [2, с. 13]. Оргузії теж рекрутувалися з «*burgensis*», на користь чого говорить етнічна належність більшості з них. Отже, як бачимо, що балістарії і оргузії часто входили до привілейованих у соціальному відношенні груп і порівнювати їх з соціальними низами не варто.

В період розквіту генуезької Газарії (з середини XIV – по 50-ті роки XV ст.) служба найманців була порівняно стабільною і непогано оплачуваною. За цей час нам не відомо якихось значних виступів чи бунтів з боку солдатів, за винятком незадоволення поодиноких магістрів балістаріїв (наприклад, петиції Луки Муски у 1425 р.). Стан справ кардинально змінюється зі зміною геополітичної ситуації у регіоні (після завоювання османами Константинополя у 1453 р.) та переходом колоній під протекторат Банку Св. Георгія. У цей час соціально-економічне становище нижчого командного складу й рядових бійців, на думку деяких радянських вчених, характеризується як важке і «класово» пригнічене. Так, А. Чиперіс наближає їх становище до міських низів [15, с. 73–77]. На аналогічних наукових позиціях стоять Є. Зевакін і Н. Пенчко [6, с. 3–24].

Важке економічне становище, як вважають ці автори, призводило до частих виступів і повстань серед колоніальних військ. Так, уже 15 жовтня 1454 р. спалахнуло повстання міського плебсу, підтримане окремими солдатами і матросами [16, с. 258]. Повсталі викрикували зухвали гасла на зразок: Хай живе народ! Смерть нобилям! Кафинські городяни у своєму донесенні протекторам Банку Св. Георгія особливо підкреслювали, що серед повсталих були «ваші вірні стипендіарії» [4, т. VI, р. 117; 16, с. 258]. Повстання в якийсь спосіб було придушене, проте в колоніях соціальна ситуація й надалі залишалася напруженою. Масові випадки бунтів та виступів моряків та солдатів спостерігалися також на галелях і різних торговельних суднах. Зокрема, інше значне народне невдоволення відбулося у 1471 р., коли чисельність повсталих становила більше трьох тисяч осіб. До них приєдналися соції та стипендіарії [16, с. 262]. Радянські історики доволі ґрунтовно описують усі вияви невдоволення як міського населення, так і солдатів. Проте вони не визначають соціальної природи таких виступів, зводячи все до класових відносин і економічного гніту.

Проблема полягає у тому, що деякі важливі чинники соціальної боротьби радянські дослідники опускали свідомо або не брали до уваги. Так, не менш важливою причиною виступів була зміна системи набору найманців на військову службу. Раніше консули або спеціально призначені капітани Республіки Св. Георгія вербували солдатів (*stipendiarii* або *socii*), що їх супроводжували до місця призначення, служба яких оплачувалася частково колоніальними органами влади. Протектори ж почали укладати контракти (*condotta*) з «*capitano di ventura*», яким платили гроші, видавали продовольство і надавали фрахт з тим, щоб вони йшли служити зі своїми «компаніями» у далекі колонії Причорномор'я [17, р. 77]. Останнє призводило до істотної зміни у системі формування гарнізонів на місцях. Передусім збільшується їх чисельність і послаблюється контроль над найманцями з боку консулів і місцевої адміністрації. Більше того, можна говорити про певний процес мілітаризації кримських колоній Генуї.

Також була порушена система соціальної мобільності гарнізонів колоній, налагоджена ще в часи володіння ними метрополією [17, р. 77]. Війська могли затримуватися на одному місці більше ніж на один рік, крім того, часто виникали перебої з оплатою найманим військам. Це і стало однією з головних причин бунтів, участі у масових виступах і втеч солдатів військових частин з місця служби.

Підсумовуючи, варто сказати, що етнічна належність особового складу генуезьких військових частин у Криму відображала панівні позиції лігурійців-католиків у військовій організації. Проте у цьому проглядається певна закономірність, якщо враховувати те, що колонії належали Генуї. Щодо місцевого населення (греки, вірмени, євреї, мусульмани), то воно могло розраховувати

тільки на формування ополчення та незначної частини підрозділів, що формувалися безпосередньо у колоніях (оргузії та козаки, сторожа). Водночас у соціальному і правовому плані балістарії, що становили кістяк гарнізонів, належали до доволі привілейованих і шанованих верств населення, хоча часто і незаможних.

1. Устав для генуэзских колоний в Черном море / пер. В. Юргевича // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Одесса, 1863. – Т.V. – С. 629–863. 2. Карпов С. П. Регесты документов фонда *Diversorum filze* секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья / С. П. Карпов // Причерноморье в средние века. – СПб.: Алетейя, 1998. – Вып. 3. – С. 9–71. 3. Brătianu G. Actes des notaires Genoises de Pera et de Caffa de la fin du XIII siecle / Gheorghe Brătianu. – Bucarest, 1927. – 375 p. 4. Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII - MCCCCLXXV) / Ed. A. Vigna // Atti della Società ligure di storia patria. – Genova, 1868. – Т. VI. – 678 p.; 1879. – Т. VII. – 1067 p. 5. Барабанов О.Н. Новые материалы о статусе *burgenses* генуэзской Кафы / О. Н. Барабанов // Причерноморье в средние века. – М., СПб.: Алетейя, 1997. – Вып. 3. – С.117–125. 6. Зевакин Е.С. Из истории социальных отношений в генуэзских колониях в Северном Причерноморье в XV в. / Е.С. Зевакин, Н.А. Пенчко // Исторические записки. – 1940. – Вып. 7. – С. 3–24. 7. Зибалов А.А. Образ наемников в документах генуэзских колоний Северного Причерноморья XIII–XV вв. / А. А. Зибалов // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 63-ї Міжнарод. наук. конф. (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 125–126. 8. Зибалов А.А. Этно-конфессиональный состав генуэзского воинского контингента в Крыму / А. А. Зибалов // Шевченківська весна: матер. Міжнарод. наук.-практ. конф. студ., асп. та молодих вчених, присвяченої 15-й річниці незалежності України. – К., 2006. – Вып. IV. – Ч. III. – С. 185–187. 9. Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли / Сергей Павлович Карпов. – М.: Издательство МГУ, 1990. – 336 с. 10. Крамаровский М. Г. Поясной набор со сценой «спора о вере» из собрания Эрмитажа (XIV — первая половина XV в.) / М. Г. Крамаровский // Античная древность и средние века. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т; Волот, 1999. – Вып. 30. – С. 234–252. 11. Милицын С.А. Дело братьев Гуаско / С. А. Милицын // Секиринский С.А. Очерки истории Сурожя IX–XV вв. – Симферополь, 1955. – Приложение №2. – С. 73–94. 12. Мыц В. Л. Укрепление Таврики X–XV вв. / Виктор Леонидович Мыц. – К.: Наук. думка, 1991. – 164 с. 13. Пономарев А.Л. Население и территория Кафы по данным массарии – бухгалтерской книги казначейства за 1381–1382 гг. / А.Л. Пономарев // Причерноморье в средние века. – М.: Алетейя, 2000. – Вып. 4. – С. 317–443. 14. Пономарев А.Л. Путеводитель по рукописи массарии Кафы 1374 г. / А. Л. Пономарев // Причерноморье в средние века. – М.: Алетейя, 2005. – Вып. 6. – С. 43–138. 15. Чиперис А.М. Социально-экономическое положение и движение моряков, соцев и стипендиариев в генуэзских колониях Крыма в XIV – XV вв. / А. М. Чиперис // Ученые записки Кабардинского государственного педагогического института. – 1956. – Вып. 9. – С. 67–79. 16. Чиперис А. М. Внутреннее положение и классовая борьба в Каффе в 50–70 гг. XV в. / А. М. Чиперис // Ученые записки Туркменского государственного университета. – 1962. – Вып. 21. – С. 245–266. 17. Balard M. Les formes militaires de la colonisation genoise (XIII –XVe siecle) / M. Balard // Castrum 3. Guerre, fortification et habitat dans le monde Meditteraneen au Moyen Age. – Madrid, 1988. – P. 67–78. 18. Balard M. Les soudoyers de Famagouste genoise au XVe siecle / M. Balard // Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies (Sofia, 22–27 August 2011). – Sofia, 2011. – Vol. 2. – P. 241–243. 19. Basso E. Il «bellum de Sorchaty» ed i trattati del 1380 – 1387 tra Genova e l'Ordo d'Oro / E. Basso // Studi genuensi (N.S.). – Genova, 1991. – V. 8. – P. 11 – 26.